УДК 811.112.2-373.7

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ СЕМАНТИЧНОЇ СТРУКТУРИ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ І ЛЕКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ, ЯКІ ПОЗНАЧАЮТЬ РИСИ ХАРАКТЕРУ ЛЮДИНИ (НА МАТЕРІАЛІ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ)

Літвінова М.М., аспірант

Київський державний лінгвістичний університет

У мовній системі реальна дійсність відображається у формах, які співвідносяться як з логічним, раціональним, так і з чуттєвим пізнанням світу. Психічне як властивість високоорганізованої матерії - мозку, являє собою ідеальне, реальне і об'єктивне явища, що знаходять вираження у мові, відображаючись крізь призму мислення і створюючи певне поняття.

Риси характеру людини, як усвідомлені явища, що віднесені до сфери психічної діяльності людини, відображаються у мові одиницями двох рівнів – лексичними та фразеологічними. Обидва види одиниць виникають у рамках різних номінативних процесів. Саме в актах мовної номінації відбувається перетворення понять у лексичні та фразеологічні значення [1]. Лексичні одиниці утворюються як у процесі первинної (зміст імені безпосередньо співвідноситься з об'єктом), так і вторинної номінації (опосередковано, шляхом переосмислення значення вже існуючої мовної одиниці).

У процесі первинного найменування задіяні три компоненти – дійсність (сфера денотації), зміст (сфера сигнифікації) та ім'я (звукоряд). У цьому випадку відбувається пряме співвіднесення змісту імені і класу означуваних об'єктів. Вторинна номінація, у результаті якої створюються фразеологічні і лексичні одиниці, базується на властивості понять переходити одне в інше та формуватися на основі раніше пізнаного. Один і той же матеріальний денотат може позначатися відносно особливостей іншого, який виступає ідеальним денотатом, пізнаним і відображеним у понятті [1]. Ідеальний денотат є відображенням у значенні мовної одиниці сукупності ознак об'єкта позначення і належить до понятійної сфери мовного знака [2]. Таким чином, в ідеальному денотаті зберігається гносеологічний зв'язок з об'єктивними ознаками предметів і явищ реальної дійсності, тобто з матеріальним денотатом. Отже, психічне, зокрема риси характеру людини, являє собою ідеальний денотат мовних одиниць (слова і фразеологічної одиниці) як вторинних найменувань.

Особливістю денотативного компонента значення слів і фразеологізмів, що служать для позначення рис характеру людини, є його невідривність від об'єкта номінації – людини, найменування якої відбувається шляхом вказівки на її конкретні ознаки, оскільки "матеріальне існування предмета є водночас проявом його властивостей через взаємовідношення з іншими предметами" [2].

Значення фразеологічної одиниці є якісно складнішою категорією, ніж значення слова. Фразеологічна одиниця не стільки називає предмет чи означає його, скільки виражає ставлення до пізнаного, дає йому оцінку. Відповідно, семантичний обсяг слів і фразеологізмів, що з ними співвідносяться, збігається не повністю.

Як відомо, фразеологічне значення, як і лексичне, є багатокомпонентною структурою, єдність складових якої обумовлюється їхнім взаємозв'язком і взаємозалежністю [3]. Традиційно в структурі значень слова і фразеологізму виділяють п'ять макрокомпонентів: граматичний, денотативний, емотивний, мотиваційно-образний і функціонально-стилістичний [4, 3]. Шляхом аналізу структури значень зазначених мовних одиниць з'ясуємо семантичні відмінності між словами і фразеологічними одиницями.

Найменування рис характеру здійснюється за допомогою прикметників (також прикметників похідних від іменників) та іменників, похідних як від прикметників, так і від дієслів, наприклад, *der Nörgler – jmd., der nörgelt* [5] від *nörgeln – mit nichts zufrieden sein und an Dingen und Menschen griesgrämig und kleinlich Kritik üben* [5], *närrisch – unvernünftig und daher den Spott anderer herausfordernd; skurril* [5] від *Narr – törichter Mensch* [5]; *der Dumme – nicht klug; von schwacher, nicht zureichender Intelligenz* [5]; *das Dummchen – (kleines) törichtes Geschöpf* [5] від *dumm*.

Особливістю загальнокатегоріального значення слів, які позначають риси характеру людини, є невід'ємність від носія ознаки, що виражається. Синтаксичне функціонування слів актуалізується в ролі підмета, предикатива, додатка і функції вокативу. Значення ознаковості без абстрагованості від носія ознаки властиве також фразеологічним одиницям (ФО), що аналізуються. За своїм найзагальнішим значенням і синтаксичними функціями фразеологізми, що називають риси характеру людини, відносяться до ад'єктивного та субстантивного розрядів. Критеріями визначення лексико-граматичних розрядів ФО є семантичні показники і синтаксичне функціонування [6]. Фразеологізми вказаного типу

реалізують певні характеристики особи, вживаються у синтаксичній функції означення, предиката, предикатива, підмета, додатка і можуть виконувати також функцію вокативу.

Щодо категоріального значення субстантивних ФО, найповніше значення предметності виявляється в іменникових фразеологізмів, що можуть виступати в ролі підмета або додатка, наприклад: *Diese müde Tasse von Abteilungsleiter schadet den Arbeitern* [7]. Значення предметності послаблюється у фразеологізмів, які вжиті у функції іменного присудка, наприклад: *In den Augen seiner Freunde war er nichts anderes als ein etwas seltsamer Kauz, der sein Hobby den Frauen vorzog* [8], що призводить до посилення значення характеристики об'єкта і, як наслідок, – емотивної оцінності ФО [6].

Фразеологізми позначають риси характеру людини шляхом описування, наприклад: *der Groschen fällt bei jmdm. pfennigweise – jmd. ist ziemlich begriffsstutzig, begreift nur langsam* [5], а не найменування, як це відбувається у лексичних одиниць (ЛО), наприклад: *Blödhammel – blöde Person, Dummkopf; blöd – dumm, töricht* [5]. Зіставлення значень слів і ФО, що містять відповідні лексичні компоненти, дає можливість говорити про більший обсяг змісту, тобто еврисемічність фразеологічного значення [3]. Порівняємо детальну семантичну інтерпретацію ФО *den Schalk im Nacken haben – ein Schalk sein und sich's nicht merken lassen, verschmitzt, durchtrieben sein* [9] і значення слова *Schalk – jmd., der gerne mit anderen seinen Spaß treibt* [5].

Властивість еврисемічності значення фразеологізму виявляє прямий зв'язок з реалізацією мотиваційно-образного компонента його семантичної структури. Зовнішня структура образу, який мотивує значення фразеологізму, експлікована сполученням слів (прототипом ФО). Результатом семантичної взаємодії компонентів прототипу є складна внутрішня структура фразеологічного образу [3], наприклад, семантична несумісність компонентів прототипів фразеологізмів: *eine elektrische Zunge haben – pausenlos für etwas werben oder schwärmen, durch einen Wortschwall zu überzeugen suchen, einen unversieglichen Redestrom entwickeln* [9]; *Quecksilber im Arsch haben – ungeduldig stehen, temperamentvoll sein* [10] утворює основу для виникнення яскравого образного ефекту. При семантичній узгодженості компонентів вільного словосполучення, як, наприклад, переосмисленого у фразеологізмі: *eine alte Sense sein – ein energieloser, unfähiger Mensch sein* [9], образність усталеного словосполучення проявляється при накладанні його узагальнено-переносного значення на значення прототипу.

Меншою мірою експлікованим є образ слів з переносним значенням, наприклад: *Waschweib – geschwätziger, klatschsüchtiger Mensch* [5]; *aufgeblasen – eingebildet, überheblich* [5], який утворює смислова двоплановість слів. Образ, що покладений в основу лексичного значення, не є таким яскравим, наочним і детальним, як образ значення ФО.

З вихідним образом співвідноситься внутрішня форма фразеологізмів, яка є безпосереднім стимулятором емотивності [11]. "Жива" внутрішня форма актуалізує складові емотивного компонента ФО (емотивний тон, оцінність, інтенсивність та тривалість) [12]. Затемненість образності ФО не призводить до втрати ними емотивного забарвлення (пор. з думкою Е.І. Астахової).Ця теза підтверджується аналізом матеріалу, що становить об'єкт дослідження.

Розглянемо реалізацію складових емотивності значень ФО у контексті: "*Juchhu, Omi kommt! Wir sind gerettet!* ***Mit meiner Omi kann man Pferde stehlen.*** *Du wirst von ihr begeistert sein…," jubelte Carmen* [8]. Значення даної ФО є образно мотивованим, емотивний тон мовної одиниці репрезентує прояв радості, емотивна оцінність представлена позитивною оцінкою, тривалість вираженої емоції обмежена рамками мовленнєвої ситуації.

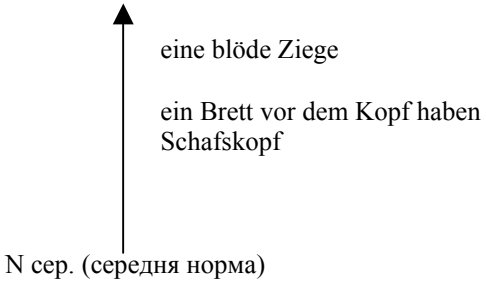
Компоненти емотивності присутні також у значенні демотивованої ФО (фамільярно-розмовного мовлення): ***"Du hast eine Meise!"*** *behauptete Ralph wütend. "Carmen hat mich nur besucht, weil wir diese gemeinsame Arbeit hatten…"* [8]. У значенні ФО представлений емотивний тон – вираження гніву, обурення – та негативна емотивна оцінка. Емоційний стан є сталим у рамках мовленнєвої ситуації. Таким чином, немає ніяких підстав говорити про відсутність емотивності у фразеологізмів із затемненою образністю.

Повертаючись до проблеми семантичної еквівалентності фразеологізмів і слів, яка неодноразово ставилася у наукових дослідженнях [3, 13, 14], відзначимо як можливий шлях її вирішення порівняльний аналіз семантичних структур мовних одиниць з образно мотивованим і переносним значенням.

Розглянемо ЛО *Schafskopf* з переносним образно мотивованим значенням – *einfältiger Mensch, Dummkopf* [5] у контексті: ***"Du bist ein Schafskopf"****, sagte sie ernst, "von mir aus kannst du mit dir machen, was du willst, wenn du's für notwendig hältst. Kannst mit Gewalt abmagern, dir einen Bauch anfressen, den Schädel rasieren… was weiß ich… aber Gefahr, Gefahr muß nicht sein, Jockel!* [15]; і ФО *ein Brett vor dem Kopf haben – begriffsstutzig sein* [5] у контексті: ***"Du hast ein Brett vor dem Kopf, Ralph, und das hast du mit hundert Nägeln festgenagel.*** *Sonst würdest du merken, daß Carmen total auf dich abfährt…"* [8]; *blöde Ziege – dumme weibliche Person* [5] у контексті: *Nancy zappelte herum, sie japste nach Luft und über ihre kleinen Wangen kullerten Tränen: "Ich… ich…"* ***"Du blöde Ziege!"*** *Ich schnappte ihre Hand und rannte los* [16].

Мовні одиниці виявляють аналогічну денотативну співвіднесеність значень, а також спільність сем предметно-логічного аспекту: семи обмеженості розумових здібностей і семи негативної раціональної оцінки. У складі семантичної структури ЛО і ФО реалізований мотиваційно-образний компонент. При актуалізації значення всіх одиниць важливу роль відіграють яскраві, наочні національно-типові образи, що обумовлюють емотивне навантаження значення.

Вираження емотивного тону обурення є спільною рисою у лексичному і фразеологічному значеннях, що дає можливість порівняти інтенсивність емоції, яка ними передається. Інтенсивність як кількісна міра оцінки прояву емоції охоплює верхню частину градуальної шкали кількісної кваліфікації [17]. За початок відліку на шкалі приймається уявлення про найбільш звичну "кількість" (ступінь прояву) емоції в певній ситуації [18]. Позитивний полюс градуальної шкали співвідноситься з більшою (ніж середня норма) мірою прояву емоцій. На шкалі емотивної інтенсивності ЛО і ФО, що аналізуються, розташовані таким чином:

Як бачимо, значення ФО тяжіють до верхнього краю шкали інтенсивності, тобто здатні передавати вищий ступінь інтенсивності прояву емоцій, ніж лексичні значення.

Необхідною умовою оцінювання ступеня прояву емоції, яка виражається в значенні мовної одиниці, є врахування суб'єктивно-модального аспекту оцінки (параметри якого надані в контексті), тому що градація найбільш доступна впливу прагматичних факторів [17]. Емотивна оцінність – різновид якісної кваліфікації – реалізується як негативна оцінка в значеннях ФО і невизначена оцінка в лексичному значенні.

Фразеологізм *ein Brett vor dem Kopf haben* вживається в літературно-розмовному мовленні, ФО *blöde Ziege* і ЛО *Schafskopf* належать до фамільярно-розмовного мовлення.

Таким чином, можна говорити про високу ступінь схожості семантичних структур ФО і ЛО з образно мотивованим переносним значенням. Проте, якщо зіставити образно немотивовані значення ЛО і ФО, то зрозумілим стає той факт, що емотивними лексичні одиниці стають у певному контексті, наприклад: *Ralph erschrak*. ***Was war er nur für ein Idiot!*** [8]; *"...**Dann bist du schön blöd, Ralph.** Du stehst doch auf Carmen*". [8], тоді як наявність емотивного компонента в значенні ФО не залежить від контексту. Пор. *eine spitze Zunge haben – zu spitzen, scharfen Äußerungen, Bemerkungen neigen, boshaft sein* [5, 19] і "*Offenbar sollte seine Frau nichts von seinem literarischen Fehlversuch erfahren; **warscheinlich hat sie eine spitze Zunge**…*" [20]. Емотивний тон вираження незадоволення, емотивна негативна оцінка наявні у значенні ФО як у контексті, так і поза ним.

Отже, аналіз мовного матеріалу дозволяє нам зробити висновок про нееквівалентність семантики слів та фразеологізмів, що позначають риси характеру людини. Високий рівень семантичної схожості виявляється в ЛО і ФО з образно мотивованим переносним значенням, проте ступінь інтенсивності прояву емоцій, виражених значенням фразеологізмів, вищий, ніж лексичних. Образно немотивовані значення слів дістають певне емотивне навантаження лише в конкретному контексті, тоді як значення фразеологізмів з затемненою образністю не позбавлені емотивного компонента як у контексті, так і поза ним. Специфіка фразеологічного значення виявляється також у властивості еврисемічності, що розкривається в широких можливостях фразеологічної семантики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Телия В.Н. Вторичная номинация и ее виды // Языковая номинация. Виды наименований. – М.: Наука, 1977. – С. 129-221.
2. Колшанский Г.В. Лингво-гносиологические основы языковой номинации // Языковая номинация. Общие вопросы. – М.: Наука, 1977. – С.99-147.
3. Солодуб Ю.П. Сопоставительный анализ структуры лексического и фразеологического значения // Филологические науки. – 1997. – №5. – С. 43-54.
4. Человеческий фактор в языке: Языковые механизмы экспрессивности / Отв. ред. В.Н. Телия. – М.: Наука, 1991. – 214 с.

5. Duden Deutsches Universalwörterbuch / Bearb. von G. Drosdowski. – Mannheim: Dudenverlag, 1996. – 1816 s.
6. Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. – К.: Наукова думка, 1989. – 156 с.
7. Немецко-русский словарь разговорной лексики. – М.: Рус. яз., 1994. – 768 с.
8. Bandini J. Küsse hinter den Kulissen. – Bindlach: Loewe, 1997. – 157 s.
9. Röhrich L. Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten. – Freiburg: Verlag Herder, 1973. – B. 2. – S. 629-1256.
10. Schemann H. Synonymwörterbuch der deutschen Redensarten. – Stuttgart: Klett Verlag für Wissen und Bildung, 1991. – 428 s.
11. Астахова Э.И. Внутренняя форма идиом и ее функции // Фразеография в Машинном Фонде русского языка. – М.: Наука, 1990. – С. 146-152.
12. Гамзюк М.В. Знакові властивості і семантична структура фразеологічних одиниць // Вісник КДЛУ. Взаємодія одиниць різних рівнів германських та романських мов. – К.: КДЛУ, 1997. – Вип. 3. – С. 79-84.
13. Баран Я.А. Основні питання загальної та німецької фразеології. – Львів: Вища школа, 1980. – 155 с.
14. Баран Я.А. Фразеологія у системі мови. – Івано-Франківськ: Лілея–НВ, 1997. – 176 с.
15. Martin H. Mitgegangen, mitgefangen, mitgeh… – München: Wilhelm Heyne Verlag, 1996. – 176 s.
16. Röhrig V. Biggis No.1. – München: C. Bertelsmann Verlag, 1997. – 224 s.
17. Левицкий А.Э. Функционально-семантическое поле квалификации степени проявления признака в современном английском языке: Дис. …канд. филол. наук: К., 1991. – 185 с.
18. Шейгал Е.Й. Градация в лексической семантике. – Куйбышев: КГПИ, 1990. – 96 с.
19. Göner H., Kempcke G. Synonymwörterbuch. – Leipzig: VEB Bibliographisches Institut, 1978. – 644 s.
20. Hurny A. Gefährliche Wahrheit. – Berlin: Militärverlag, 1985. – 288 s.